

**I. Завадська,
О. Каденюк**

ГРОМАДСЬКА АГРОНОМІЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Громадська агрономія на рубежі ХІХ–ХХ ст. постала як значне соціальне явище, завданнями якої є аналіз природних й економічних умов країни і виявлення найбільш придатних для них технічних та організаційних форм, а також вплив їх на еволюцію сільського господарства. Для цього громадська агрономія повинна запровадити в економіку країни вдосконалені методи техніки землеробства і скотарства, змінити організаційний план господарювання відповідно до існуючих умов економічної ситуації, організувати місцеве населення у спілки й групи, які б за допомогою кооперації дали дрібному господарству всі переваги великого та взяли на себе подальшу реорганізацію його форм господарювання.

Феномен громадської агрономії виник й особливо став актуальним в умовах змін соціально-економічного укладу життя селянства, а саме в період капіталізації сільського господарства.

Місцем і роллю громадської агрономії в сільськогосподарському виробництві в умовах ринкової економіки займалися Б. Бруцкус, В. Владимирський, К. Маньківський, Д. Прянишников, О. Філіповський, О. Фортунатов, О. Чайнов, О. Челінцев, О. Чупров [1].

На думку Чайнова, цю агрономію можна визначити як „систему громадських заходів, спрямованих на еволюцію сільського господарства країни у бік найбільш раціональних його форм” [2].

Метою даного дослідження є висвітлення ролі громадської агрономії в аграрних відносинах ХІХ ст. на Поділлі.

Предметом виступає аграрна політика органів місцевого самоврядування та держави стосовно дрібних селянських господарств. Об'єктом дослідження є землеробська культура дрібних господарств, що формувались на Поділлі в ХІХ – поч. ХХ ст.

Певна патріархальність землеробського менталітету обмежувала здатність людей, що століттями були прикріплені, „посаджені” на землю, сприймати, втілювати в життя, а тим більше ініціювати будь-які зміни навіть в умовах поживлення товарно-грошових відносин. Тому дуже часто специфічна самобутність, пов'язана з консервативним світоглядом у значній частини мешканців українського села, гальмувала трансформацію сільського господарства в ринкові відносини.

Розуміючи такий стан справ, в періодичних виданнях Подільської губернії, таких як: „Кооперативный листок” (г. Каменец-Подольский) – 1906-1914, „Подольские губернские ведомости” (г. Каменец-Подольск) – 1838-1917, „Подольские епархиальные ведомости” (г. Каменец-Подольск) – 1862-1905, „Православная Подолия” (г. Каменец-Подольск) – 1906-1917, „Экономическая жизнь Подолии” (г. Каменец-Подольск) – 1912-1914, „Экономический листок” (г. Каменец-Подольск) – 1906-1914, „Справочный листок Подольского Общества

сільського хозяйства” (г. Винница) – 1898-1917 значна увага приділялася удосконаленню сільськогосподарського виробництва.

Зокрема на сторінках журналу „Земское дело” у 1911 р. з’явилася праця К.А. Мацєєвича під назвою „Новые веяния в общественной агрономии”. Її поява була викликана поширенням серед земств циркуляру міністра внутрішніх органів справ про нагальну необхідність агрономічної допомоги самоврядування хутірським господарствам й отримання на це відповідних коштів. З цього випливало, що громадська агрономія повинна опікуватися виключно даними господарствами. Мацєєвич визначав цю проблему набагато ширше. Він охарактеризував нову ситуацію, що склалася для цієї агрономії. Якщо раніше вона перебувала у сфері діяльності лише органів місцевого самоврядування, то тепер нею зацікавилася і держава, яка, здійснивши низку важливих заходів в аграрному секторі (придбання землі селянським банком, розширення земельного фонду у Сибіру та переселення селян, поліпшення техніки землевпорядкування тощо), наблизилася безпосередньо до селянського господарства, ознайомила з його культурою й характером. Це знайомство показало, що ніяка аграрна політика не може привести до зростання продуктивних сил села, якщо вона не буде пов’язана з розвитком і вдосконаленням агрокультури, чим раніше займався виключно земство.

Ним ставилося питання про розмежування діяльності державних організацій та земств у галузі аграрної політики. Такі завдання, як розширення земельного фонду дрібного господарства, переселення й розселення селян на вільні землі, повинні вирішувати тільки державні установи.

Проте, на думку Костя Адриановича, і в цій галузі можна використати органи самоврядування. Досвід Південної обласної переселенської організації показав, що на етапі виселення переселенця ознайомлення його з новими умовами господарювання, вибір земельної ділянки, допомога при ліквідації старого господарства можуть та повинні бути виконані краще й дешевше земствами. А справу ліквідації куплених банком земель, землевпорядкування у межах цілих сільських громад, організації та встановлення типу їх земельного господарства також доцільно передати органам місцевого самоврядування. В той же час, такі завдання, як поширення сільськогосподарської освіти, створення експериментально-агрономічних установ вищого типу (дослідні станції), повинні реалізовувати тільки державні організації з їх необмеженими матеріальними ресурсами. Вчений зазначає, що межа між державою та земствами знаходиться по лінії організації господарства. Все, що від неї йде всередину останнього і його організації – сфера муніципальної політики, де державі залишається тільки інспекція, матеріальна підтримка й консультування. Навпаки, те, що віддаляється від господарства (зовнішні фактори), – сфера державної аграрної політики [3].

Отже, головним завданням громадської агрономії або муніципальної аграрної політики є організація господарства в його найбільш прогресивних та раціональних формах. Для цього, по-перше, необхідно створити навколо господарств такі суспільні сили, здійснити такі загальні заходи, якими кожне з них чи їх група могли б користуватися для посилення своєї продуктивності, підвищення рівня агрокультури, більш раціональної її організації. Це перш за все склади сільськогосподарських машин, пільговий продаж насіння, злучні пункти, виставки, кредит тощо. Цю функцію могли виконувати й кооперативи. По-друге, необхідне створення зразкових полів, вдосконалення сівозмін, проведення лекцій, бесід, курсів з організації сільського господарства. По-третє,

перед агрономією постало нове завдання – безпосередня участь її працівників у реорганізації господарств.

К. Мацієвич визначає головні елементи, необхідні для інтенсифікації останніх: створення дрібного кредиту, поширення тваринницької складової селянського господарства, вдосконалення рільництва (раціональна обробка землі, застосування добрив, використання нових сортів і культур, сівозміна), надання консультацій, проведення курсів та безпосередня участь агрономів в організаційно-господарській діяльності населення [4].

На громадську агрономію, на думку вченого, покладається ще одне завдання – підтримати ті паростки землеробської культури, справжні осередки агрикультурної творчості, які мали бути створені поміщицькими господарствами й яких не виявилось. Це завдання частково могли б вирішити дослідні станції або поля. Необхідна практична робота в господарствах спеціалістів. Це може бути реалізовано шляхом створення інституту дільничних агрономів, земських державних або кооперативних господарств. Те, що не у змозі був зробити поміщицький маєток, відгороджений від селян становими і класовими перепонами, виконає громадська агрономія. Розуміння задачі культурного господарства, якого дрібному хазяїну ніде було отримати, поступово з'являється завдяки роботі дільничної агрономії й закріплюється в організованих формах народної колективної самодіяльності – сільських кооперативах, які становлять основу взаємовідносин громадської агрономії та селян [5].

Реорганізація аграрних відносин після впровадження реформи 1906 р. в деякій мірі загострила протистояння двох агрономічних організацій – громадської, з одного боку, й урядової та землевпорядкувальної, що орієнтувалися виключно на одноосібного власника, з іншого, – мала в своїй основі протистояння двох принципів: громадсько-господарського (земського) і приватногосподарського (урядового).

У сільському господарстві відбувалося збільшення селянського приватного землеволодіння через зростання та активного втягнення селян, як найбільш чисельної соціальної групи, в орбіту ринкових відносин. За період з 1862 по 1904 рр. приватне селянське землеволодіння в Україні зросло на 4603 тисячі десятин, становлячи на початок ХХ ст. 5421 тис. десятин землі [8, с.49].

В кожному індивідуальному підприємстві типу дрібного господарства можна виявити дві групи потреб. Одні з них мають громадський (загальний) характер, інші – приватний (індивідуальний), хоча лінію поділу між ними провести важко, оскільки в кожному елементі господарства є обидві риси. Так, прогрес та агрокультурний розвиток кожного індивідуального господарства неможливий без підвищення продуктивності праці, наприклад, шляхом застосування машин, які воно може використати лише за допомогою громадських організацій (сільськогосподарські склади, прокатні пункти).

Прогрес індивідуального господарства не меншою мірою залежить і від того, як його власник володіє технікою агрокультурних прийомів, наскільки він у змозі з цих й інших елементів останнього створити раціональну комбінацію. Агрокультурний прогрес по суті відбувається шляхом капіталізації дрібного господарства, проте із збереженням самостійного індивідуального підприємства лише з тією різницею, що вона виливається в форми різноманітних організацій, що задовольняють потреби громадського характеру. Саме тут, за К. Мацієвичем, і знаходиться головна сфера застосування сил громадської агрономії [6].

В такому контексті громадська агрономія є еволюційною системою. Спочатку

вона мала форму земської агрокультурної й економічної допомоги населенню, поєднаної з кооперацією, потім поступово перетворилася на загальну систему аграрної політики. А це, в свою чергу, привело до більш об'єктивного оцінювання громадсько-агрономічних завдань і цілей, вдосконалювалися прийоми роботи та їх вплив на дрібне господарство.

Під впливом ринкових умов відбувалися зміни в самій організації селянських господарств, цьому сприяло те, що в останнє десятиліття XIX ст. почали виникати сільськогосподарські синдикати. 30 травня 1897 року міністерством землеробства і державного майна був виданий „Нормальный устав сельскохозяйственных товариществ”, за яким визначався порядок дозволу утворення сільськогосподарських синдикатів [7, арк. 297].

Згідно зі статутом, в його завдання входило: 1) сприяння місцевим сільським господарям в придбанні усіх необхідних предметів для ведення господарства, а також у вигідному збуті їх продукції; 2) наданні позичок своїм членам під забезпечення товарами, прийнятими на комісію; 3) виконання різного роду доручень сільських господарів для покращення ведення господарства, тобто його раціональності.

Членами товариства могли бути тільки землевласники, орендарі, а також особи і організації, що займалися сільським господарством в районі дії товариства. Майнова відповідальність членів товариства обмежувалася внесеними паями чи вкладками, з яких і утворювалися головні кошти товариства. Розмір їх визначався на розсуд засновників. Бажаючі могли мати декілька паїв. Власник хоча б одного паю може користуватися правом голосу, при цьому нікому не надавалося права більш як на 4 голоси.

Згідно зі статутом, окрім основного, передбачався й запасний капітал. Виплати з чистого прибутку на паї не повинні були перевищувати 5 %; решта частина прибутку ділилась пропорційно кількості зроблених кожним членом закупок в товаристві.

В діяльності сільськогосподарських, або як вони себе називали – „землеробських” синдикатів, найбільш успішно розвивались операції по придбанню більш досконалих сільськогосподарських машин та механізмів, а також елітного посівного матеріалу.

Однак дуже слабкою була централізована організація збуту сільськогосподарської продукції через синдикати, тому що не було прямих, безпосередніх стосунків сільських господарів з закордонними ринками, тобто збут повністю залежав від посередницької діяльності певних осіб та відповідних організацій. Зокрема, синдикати були не спроможні зібрати в своїх руках та зберігати і транспортувати велику кількість хліба.

Більш продуктивною була діяльність сільськогосподарських товариств по реалізації своєї продукції на внутрішньому ринку. З подальшим розвитком капіталізації сільського господарства в середовищі сільгоспвиробників окреслились дві течії: перша – прихильники відрахування вигідних дивідендів у формі відсоткових нарахувань на накопичуваний капітал у вигляді премій, по сумі участі кожного члена товариства в його оборудках; друга – це ті, хто вважав пріоритетним громадську діяльність синдикату по вдосконаленню сільськогосподарського виробництва через співпрацю з земськими та іншими сільськогосподарськими товариствами.

Послугами сільськогосподарських синдикатів користувались, головним чином, не члени синдикату, а саме сільськогосподарські товариства, які існували

і в Подільській губернії; це Подільське товариство сільського господарства і промисловості (створене у 1898 р.), Подільське товариство сільських господарів [8, Арк. 192]., а також окремі господарства. Чим більший земельний наділ мало господарство, тим інтенсивніше тут вирощувалась товарна продукція, зокрема, пшениця. Дрібні ж господарства вирощували в основному фуражний хліб, що використовувався в них самих (зокрема жито). В той час, як невеликі господарства сіяли в основному з року в рік зернові, виснажуючи ґрунт і знижуючи його родючість, то в міцних, великих господарствах все більшу площу займали посіви трав як для поліпшення структури ґрунту, так і для забезпечення худоби кормами. Торкнулися зміни і структури рільництва. У 1914 р., наприклад, 64 відсотки господарств Подільської губ. застосовували трипілля і 36 відсотків – багатопілля [9, 15; 10, 15].

За таких умов середній валовий збір жита з 1 десятини у 1908-1914 роках становив у Подільській губернії 95 пудів, пшениці – 97 (у Київській – 94 та 100 пудів відповідно та 97 і 95 пудів – у Волинській) [11,98]. Таким досить високим як на той час врожаєм сприяло і більш широке використання добрив: фосфоритної муки, томасшлаків, натрієвої селітри тощо. Звичайно, більше добрив застосовували міцні, заможні господарства. На Поділлі у 1913 році в господарствах розміром до 3 десятин на 1 дес. ріллі їх припадало 0,03 пуда, а у великих економіях (понад 25 десятин) – 0,54 пуда [12, Арк. 307].

Тому на початку ХХ століття на Поділлі широкого розвитку набула земська агрономія [13, 221].

Земські агрономи пропагували поліпшення ведення господарства не лише популярними лекціями, а й наочно – показовими заходами. Агрономи проводили в господарствах досліді з мінеральними добривами та показували ефективність цих добрив. Певна увага надавалась удосконаленню землеробних знарядь, але це відбувалось в основному в приватних маєтках. Удобрення полів проводилось переважно органікою, фосфоритами і вапном, а селяни удобрювали свої землі органікою частково і в невеликій кількості.

Як засвідчує газета „Обзор Подольской губернии за 1908 год” в поміщицьких маєтках проводились досліді з „американським паром”, що дало непоганий врожай [14, 3-4].

Добре була розроблена методика сільськогосподарських змагань (конкурсів), та районних сільськогосподарських виставок, які проводило Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Дане товариство було організоване в 1898 році [15, 116-118]. Воно мало свій часопис „Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности”. Редакція цього журналу тісно співпрацювала з Подільською земською управою, зокрема з сільськогосподарським відділом, про що свідчить зміст видань земської управи „Экономическая жизнь Подолии”, „Кооперативный листок земского управления Подольской губернии” та ін.

Передові аграрні технічні новинки широко рекламувалися в періодичній літературі, яка торкалась економічних питань. Велика кількість подібної реклами була вміщена, зокрема, у кожному номері „Економічного листка” – друкованого органу Подільського губернського земства, щонедільній газеті „Киевский отклик” – виданні Київського губернського земства, журналі „Наша кооперація” та інших часописах. Досить якісна, як на той час, реклама вже сама по собі була ознакою стрімкого розвитку ринкових відносин. В цих спеціалізованих виданнях

публікувалися матеріали про організацію сільськогосподарських ярмарків, про життя різних Подільських сільськогосподарських товариств: Союзу скотозаводчиків, відділу садівництва та ін.

В покращенні роботи громадської агрономії також значна увага приділялася кооперації. В статті „Петербургский кооперативный съезд и его земская секция” аналізуються результати роботи останнього, що відбувся у травні 1912 р. у Петербурзі. Характерним було те, що визначалися нові риси у роботі форуму (порівняно з попереднім 1908 р. в Москві). По-перше, змінилося ставлення кооператорів до земства. Тепер у ньому вбачали союзника кооперації. По-друге, посилювалася увага до загальних питань даного руху. Про це свідчать прийняття єдиного кооперативного закону, про створення спеціальних організацій сприяння кооперації, у тому числі й з боку земств, кооперативних об’єднань, спеціального банку, нових взаємовідносин спілок кредитних кооперативів і земських кас дрібного кредиту [16].

Таким чином, домінування аграрного напрямку економіки Подільського регіону та сприятлива позиція земських органів щодо питань аграрного розвитку, яка проявилася, зокрема, в столипінській аграрній реформі, законодавчій політиці щодо сільського господарства надавали можливість пошуку нових форм організаційно-господарської діяльності на селі.

1. Див.: Кабанов В.В. Школа А.В.Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли // *История СССР*. – 1990. – № 6.
2. Чаянов А.В. Основные идеи и методы работы общественной агрономии // *Избранные произведения: Сб.*. – М., 1989.
3. Ашин К. Новые веяния в общественной агрономии // *Земское Дело*. – 1911. –№1.
4. Там же.
5. Там же. – № 2.
6. Там же.
7. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО) Ф. 228.- Оп. 2. – Спр. 33.
8. ДАХО Ф. 228.- Оп. 2. – Спр. 33.
9. Матеріали для дослідження Подольської губернії в статистическому отношеніи. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1873.
10. Фролов В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница: Типограф. Винн. гор. управления, 1917.
11. Флоров В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917.
12. ДАХО ф.228 оп.2 спр. 33.
13. Флоров В.И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917.
14. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства, - Каменем-Подольский – 1909.- № 30.
15. Обзор Подольской губернии 1908 г. Винница-1908.
16. Мацевич К.А. Петербургский кооперативный съезд и его земская секция // *Земское Дело*. – 1912. – №8.